

A Comparative Study of Suhrawardi's Theory with Light in the Quran*

Mahboub Mehrnavaz¹ , Farzaneh Rohani Mashhadi² , and Ruqayyah Ranginkaman³

¹ Master's Student, Interdisciplinary Quran Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: mehrnavaz17@yahoo.com

² Assistant Professor, Interdisciplinary Quran Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: f_rohani@sbu.ac.ir

³ Master's Student, Interdisciplinary Quran Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran (**corresponding author**). Email: r.ranginkaman99@gmail.com

Abstract

This research was conducted with the aim of theoretically aligning Suhrawardi's theory with the concept of light in the Quran while also proposing a new framework for reconciling philosophical theories with the Quran. To achieve this goal, the study employed a four-stage process. In the first step, the achievements of Illuminationist wisdom were established as a foundational and essential proposition through an examination of Suhrawardi's writings. In the second step, alongside an examination of the subject's background, the manner in which Suhrawardi utilized the examples of light (*nūr*) in the Quran was examined. The third stage involved an examination and analysis of selected philosophical propositions and their corresponding Quranic verses. The final step culminated in a comparative analysis of selected propositions and the Quran's conceptual framework of light. The findings demonstrate that 1) while Suhrawardi did not base his Illuminationist school on the Quran, the literature of this theory is indebted to the Quran. Hence, he made abundant intuitive, allusive, and testimonial use of Quranic verses. 2) In the Quran, the term "*wujūd*" (existence) is not attributed to God, and the Quran assigns a unique role to the attribute of light among the divine attributes. Therefore, God's being the light of the heavens and the earth—that is, the entire universe—can be aligned with Suhrawardi's expression "*Nūr al-Anwār*" (Light of lights).

Keywords: Illuminationist philosophy, Suhrawardi, light of lights, light in the Quran

Research Article

*Received 31 January 2024; Received in revised form 21 April 2025; Accepted 10 May 2025; Published online 28 May 2025

Cite this article: Mehrnavaz, M., Rohani Mashhadi, F., & Ranginkaman, R. (2025). A Comparative Study of Suhrawardi's Theory with Light in the Quran. *Comparative Interpretation Research*, 11(1), 99-122. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11738.2399>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

The concept of light, as one of the fundamental notions in Islamic thought, holds a distinctive position in both the Quran and Islamic philosophy, particularly in Illuminationist philosophy (*Hikmat al-Ishrāq*). In the Quran, light symbolizes truth, guidance, and God, while in Illuminationist philosophy, it is regarded as the source of existence and the source of all perfections. A study of Suhrawardi's works also reveals that he referenced only a limited number of Quranic verses, and the connection between these verses and the core of his philosophical theory is not very clear. Accordingly, this research examines the Quranic verses cited by Suhrawardi in explaining his philosophical theory in works such as *Hikmat al-Ishrāq*, *Alwāḥ 'Imādīyyah*, *Āwāz-i Par-i Jibrā'īl*, *Lughat-i Mūrān*, *Safīr-i Sīmorgh*, and *Partow Nameh*, to clarify the extent to which his Illuminationist theory aligns with the Quran. It is noteworthy that, on one hand, the Illuminationist school was not influenced by the Quran solely regarding the concept of light, and on the other hand, a comparative study of this theory limited only to its key concept, that is, light, does not constitute a comprehensive study. Nevertheless, such a study serves as a crucial first step, paving the way for a more detailed comparative examination that could illuminate the broader dimensions of the theory.

Aligning Suhrawardi's Philosophical Theory with the Quran

To comparatively examine Suhrawardi's theory with the Quran, the following general steps are followed:

- Searching for and uncovering the central proposition of the theory
- Examining the Quranic verses he cites in explaining this theory
- Extracting the key concepts of the theory and corresponding Quranic terms, along with extracting related verses
- Analyzing the proposition within the obtained conceptual framework
- Repeating the above steps for the secondary propositions of the theory

In this article, these steps have only been performed for the central proposition.

Findings and Discussion

The findings show that Suhrawardi did not intend to mix the divine realm of the Quran, which he believes to be revelatory, with technical philosophical discussions; therefore, he did not reference Quranic verses in his major philosophical works. Thus, although he didn't directly use Quranic verses in developing his Illuminationist philosophical school, the Quran was certainly an illuminating light in his philosophy of light and perhaps one can claim that this idea, that is the foundational Illuminationist theory, was inspired by the

verse "*Allah is the light of the heavens and the earth*," as evidenced by tangible Quranic confirmations in this philosopher's final achievements and no fundamental contradiction with the Quran appears. Essentially, disregarding differences in language and manner of expression between the Quran's concept of light and the details of the Illuminationist school, this theory was reduced to one core proposition. Findings revealed that while the term "existence" (*wujūd*) is not attributed to God in the Quran, a special role has been given to the term "light" (*nūr*) such that God's being the light of the heavens and the earth that is, the entire universe, can be aligned with Suhrawardi's expression "Light of lights" (*nūr al-anwār*).

Proposed Framework for Aligning Philosophical Theories with the Quran

Ultimately, based on the predetermined methodology, after its modification and adjustment according to the necessities and experiences gained during research, the following framework has been developed for presenting a philosophical theory in relation to the Quran:

1. Identifying the core proposition or propositions of the theory
2. Extracting and examining the Quranic verses referenced in explaining this theory
3. Extracting key concepts of the core proposition or propositions and hypothesizing a list of related Quranic terms, and extracting relevant verses with special attention to the key terms
4. Conducting a comprehensive analysis of the obtained verses and aligning them with the core proposition or propositions of the theory

Conclusion

The results of this research can be summarized as follows: First, the examination of Suhrawardi's works yielded a foundational proposition that facilitates the reader's understanding of the studied school of thought. As mentioned, the selected proposition of this research is: "Existence and being are light, and God is the Light of lights."

Second, regarding the term "light," the following propositions were derived:

- God possesses light.
- God is the light of the heavens and the earth.
- God's light is layered upon another light.
- Consequently, the heavens and earth possess another light.

Third, the conceptual network of the verses identified key terms, leading to the conclusion that the Quranic expression "*Allah is the Light of the heavens and the earth*" establishes a special role for the attribute of light among God's other attributes. The God

of the Quran is All-Knowing, Living, Powerful, and Merciful, yet He has not called Himself the Mercy of the heavens and the earth or, more precisely, the Mercy of the world, the Knowledge of the world, the Power of the world. However, just as He is Light, He also possesses light. Perhaps God's being the light of the heavens and the earth, that is, the entire universe, can be aligned with Suhrawardi's expression "Light of lights."

Fourth, a brief examination of the core proposition in Suhrawardi's Illuminationist school and related Quranic verses, reveals that applying the term "light" to existence and "Light of lights" to the God of the existence not only aligns perfectly with the Quranic text but does so with remarkable precision, beauty, and artistry. Therefore, God's being the Light of the heavens and the earth can be aligned with Suhrawardi's expression "Light of lights."

References

- Beheshti, M. (2013). The origin and background of Illuminationist philosophy. *Journal of Philosophical Theological Research*, 15(1), 121-138. <https://doi.org/10.22091/pfk.2013.55>. [In Persian].
- Dehqanian, M. (2017). *Mabani va mustanadat-i Qur'ani va riva'ie-yi nizam-i falsafi-yi Suhrawardi*. Payam Nur University Press. [In Persian].
- Dibaji, M. A. (2008). The methodology of hekmat al-Eshragh (Illuminationist Philosophy). *Wisdom and Philosophy*, 4(16), 115-132. <https://www.doi.org/10.22054/wph.2009.5764>. [In Persian].
- Payam, M. (2017). *Nizam-i falsafi-yi hakim Suhrawardi va mabani va mustanadat-i hikmat-i Ishraq*. Ahura Qalam Publications. [In Persian].
- Rasulifini, M. (2006). *Andishe-yi Qur'ani-yi Shaykh Ishraq*. Ruzname-yi Risalat. [In Persian].
- Rezaie Isfahani, M. A. (1999). *Tafsir-i Qur'an-i mehr*. Pazhouhesh-hayi Tafsir va Ulum-i Quran. [In Persian].
- Suhrawardi, Y. (1998). *Hikmat-i Ishraq*. (J. Sajjadi, Trans. and Commentary). University of Tehran Press. [In Persian].
- Suhrawardi, Y. (2007). *Al-Rasa'il al-sufiyyah*. Al-Haeiat al-Misriyyah al-Aammah lil-Kutub. [In Arabic].
- Suhrawardi, Y. (2009). *Majmu'a-yi musannifat-i Shaykh Ishraq*. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Tadayyun, A. (2009). *Suhrawardi Shaykh Ishraq madihe sura-yi nur*. Tehran Publications. [In Persian].

مطالعه تطبیقی نظریه سهروردی با نور در قرآن *

محبوب مهرنواز^۱ , فرزانه روحانی مشهدی^۲ و رقیه رنگین کمان^۳

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد، پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه:

mehrnavaz17@yahoo.com

^۲ استادیار، پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: f_rohani@sbu.ac.ir

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد، پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن کریم، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران (نویسنده

مسئول). رایانامه: r.ranginkaman99@gmail.com

چکیده

این پژوهش با هدف تطبیق نظریه سهروردی با نور در قرآن انجام شده است. همچنین به دنبال ارائه چارچوبی نوین برای تطبیق نظریات فلسفی با قرآن است. برای دستیابی به این هدف، یک فرایند چهار مرحله‌ای اجرا شد. در گام اول، با رجوع به آثار سهروردی، دستاورد حکمت اشراق در قالب یک گزاره مبنایی و اساسی تعیین شد. در گام دوم، ضمن مطالعه پیشینه موضوع، نحوه بهره‌برداری سهروردی از مصادیق نور در قرآن بررسی شد. در مرحله سوم، گزاره منتخب و آیات متناظر با آن بررسی و تحلیل شد. مرحله آخر با تطبیق و تحلیل گزاره منتخب با شبکه مفهومی «نور» در قرآن به سرانجام رسید. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که نخست، سهروردی بنیان مکتب اشراقی خود را براساس قرآن طراحی نکرده، ولی ادبیات این نظریه وامدار قرآن بوده؛ از این‌رو از آیات قرآن به صورت ذوقی، تلمیح و استشهاد بسیار بهره برده است. دوم، در قرآن واژه «وجود» به خداوند اطلاق نشده و قرآن نقشی ویژه برای صفت نور در میان سایر صفات الهی رقم زده است؛ بنابراین می‌توان نور بودن خداوند برای آسمان‌ها و زمین، یعنی کل گیتی، را با تعبیر «نور الانوار» سهروردی تطبیق داد.

کلیدواژگان: حکمت اشراق، سهروردی، نور الانوار، نور در قرآن

مقاله پژوهشی

* دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۲ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

استناد: رنگین کمان، رقیه؛ روحانی مشهدی، فرزانه؛ و مهرنواز، محبوب. (۱۴۰۴). مطالعه تطبیقی نظریه سهروردی با نور در قرآن.

پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۱)، ۹۹-۱۲۲. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.11738.2399>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

مطالعه تطبیقی نظریات فلسفی با قرآن یکی از حوزه‌های پرچالش در مطالعات اسلامی است. این حوزه به دنبال یافتن نقاط مشترک و تفاوت‌های بین اندیشه‌های فلسفی و آموزه‌های قرآنی است. مفهوم نور، به عنوان یکی از مفاهیم بنیادی اندیشه اسلامی در قرآن و فلسفه اسلامی، به ویژه حکمت اشراق، جایگاه ویژه‌ای دارد. در قرآن، نور نماد حقیقت، هدایت و خداست و در حکمت اشراق، به عنوان اصل وجود و منبع همه کمالات تلقی می‌شود. با توجه به اتکای نظریه سهروردی بر مفهوم نور، این پژوهش با هدف بررسی تطبیقی مفهوم نور در قرآن و مکتب اشراق کوشش می‌کند نحوه استفاده سهروردی از قرآن را بازنمایی کند.

شایان توجه است که از یک سو، مکتب اشراق تنها در مفهوم نور از قرآن اثر نگرفته و از سوی دیگر، مطالعه تطبیقی این نظریه با اکتفا به مفهوم کلیدی آن، یعنی نور، یک مطالعه کامل نیست، اما می‌تواند گام اول و مهم آن باشد که مسیر تطبیق تفصیلی‌تر برای شاخ و برگ نظریه را روشن کند. درباره اصل الهام سهروردی از قرآن نیز سخن بسیار است، اما کمیت و کیفیت آن چندان روشن نیست. به تصریح شماری از محققان و نویسندگان عرصه حکمت و فلسفه، سهروردی در آثار و نوشته‌هایش مأخذ و منبع الهامات خود در طراحی فلسفه اشراق را یونان، ایران و قرآن دانسته است، به رغم اینکه بسیاری از پژوهشگران خاستگاه فلسفه را یونان می‌دانند (بهشتی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۶). مطالعه کتب سهروردی نیز نشان می‌دهد که او جز به آیاتی محدود استناد نکرده است. همچنین ارتباط این آیات با محور اصلی نظریه فلسفی وی چندان روشن نیست. از این رو بر آن شدیم تا در این پژوهش به جستجوی پاسخ این برآیم که آیا می‌توان ادعا نمود که سهروردی محور اصلی مکتب خود را از قرآن الهام گرفته است؟ زیرا این موضوع هم به لحاظ کمی، یعنی تعداد آیات مورداستفاده سهروردی، و هم به لحاظ کیفی، یعنی چگونگی نقش آیات در شکل‌گیری نظریه وی، مبهم است. به این منظور، آیات مورد استناد سهروردی برای شرح نظریه فلسفی اش در آثاری همچون حکمة الاشراق، الواح عمادیه، آواز پر جبرئیل، لغت موران، صفیر سیمرخ و پرتونامه بررسی شده تا میزان تطبیق نظریه اشراق با آیات قرآن روشن شود.

دینانی (۱۳۹۹) در مورد تأثیرپذیری سهروردی از قرآن و تطبیق نظریات وی با قرآن سخن گفته است و اذعان دارد که وی فیلسوفی است ایرانی که معارف قرآن را در پرتو حکمت خسروانی تفسیر می‌کند (۱۳۹۹، ص ۲۱۸).

درباره اینکه هدف اصلی سهروردی در استناد به آیات قرآن چه بوده، برخی بر این باورند که استفاده از آیات و روایات در حکمت فلسفی سهروردی عمدتاً در جهت تبیین سازگاری میان عقل و وحی به کار رفته است و هدف وی افزایش تأثیر سخن خود و تشویق خواننده برای پذیرش آرای فلسفی است (دهقانیان، ۱۳۹۶، ص ۳). برخی نیز روش سهروردی برای استفاده از کلام الهی و روایات را برای تأیید آرای فلسفی و عرفانی خود به روش و روال صوفیه (تأویل و تفسیر باطنی آیات قرآنی) می‌دانند. گروه دیگر بر این باورند که سهروردی مانند بیشتر حکما و متفکران اسلامی در پی تلفیق میان دین و فلسفه و تطبیق تعالیم دینی با مبانی فلسفی است و می‌خواهد معقول و منقول را به هم نزدیک سازد و قرآن و برهان را پشتوانه سخن خود قرار دهد و به همین جهت گاهی بیان هر مطلب و اقامه هر دلیل با یک یا چند آیه همراه است، از جمله در رسانی مانند الواح عمادی و هیاکل النور همواره پس از بیان فلسفی مطلب موردنظر، از راه تأویل آیات قرآنی نیز مسائلی بسیار عمیق را مطرح می‌کند (دهقانیان، ۱۳۹۶، ص ۴).

پیشینه پژوهش

فتح الهی و بغدادی (۱۳۹۶) به تشریح مفهوم نور در قرآن با اشاره به معنی نور در دیدگاه سهروردی و مکتب اشراق پرداخته است. وی پس از ذکر معانی و کاربردهای نور در آیات مختلف قرآن، نور از دیدگاه امام صادق (ع) را بررسی کرده و در گام بعد، با توجه به آیه ۳۵ سوره نور و تفسیر مفسران، آن را با دیدگاه‌های فلاسفه بزرگ اسلامی و نیز دیدگاه عرفا مقایسه کرده است (صص ۱۵۷-۱۹۰)؛ اما هیچ‌کدام از منابع بر آیات مورد استناد سهروردی در تبیین نظریه اشراق و تطبیق آن با آیات نور تمرکز نکرده‌اند و همچنان میزان انطباق دیدگاه سهروردی با مفاهیم به‌دست‌آمده از آیات حاوی واژه نور در قرآن مبهم و درخور بررسی است. لذا در این پژوهش برای بررسی کیفی اثرپذیری سهروردی از قرآن، در گام اول گزاره محوری این نظریه براساس آثار سهروردی کشف شد. سپس مفاهیم کلیدی گزاره و واژگان قرآنی متناظر استخراج شد. در گام دوم، آیات مورد استناد وی در تبیین این نظریه بررسی و فهرستی از واژه‌های قرآنی مرتبط با واژگان کلیدی گزاره محوری حدس زده شد. در نهایت آیات به‌دست‌آمده تحلیل و با گزاره محوری نظریه

اشراق تطبیق داده شد. بنابراین مسئله اصلی این پژوهش مطالعه تطبیقی نظریه سهروردی با مفاد آیات نور در قرآن است؛ و از آنجاکه امکان طرح این مسئله درباره سایر نظریات اندیشمندان مسلمان در حوزه فلسفه اسلامی است، بر آن شدیم تا در پایان با مشاهده روش به‌کاررفته برای نظریه فلسفی اشراق، چارچوبی ارائه دهیم که برای سنجش اثرپذیری هر نظریه فلسفی دیگر قابل تکرار باشد.

اثرپذیری سهروردی از قرآن

شهاب‌الدین یحیی بن حبش سهروردی (۵۴۹-۵۸۷ ق) منتقد فلسفه مشاء و حکمت ابن‌سینا بود (دیباچی، ۱۳۸۷، ص ۵). وی با ارائه کشف و تأله به‌عنوان طریق جدیدی برای فلسفه‌ورزی و فهم متافیزیک به توسعه قلمرو شناخت فلسفی و تحول در شیوه‌های معرفت پرداخت. او گاهی هم از ذوق به معنی توانایی بر کشف و تأله نام می‌برد که یک ویژگی فطری-اکتسابی است. وی در هشت رساله عرفانی خود از زبان رمز و نمادین استفاده کرده و در حکمت اشراق نیز بارزترین نمادها، یعنی نور و اشراق، را برای القای معنای هستی و واقعیت به‌عنوان واژگان کلیدی فلسفه خویش به کار برده و آنها را در نظام فلسفی خود نهادینه کرده است (دیباچی، ۱۳۸۷، ص ۱۶). طبق بررسی منابع، خاستگاه و پیشینه فلسفه اشراق متعدد و متنوع است و سهروردی در طراحی آن علاوه بر فلسفه ایران باستان، فلسفه یونان، عرفان، تصوف و فلسفه مشاء، از قرآن نیز بهره برده است (بهشتی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۲). نکته مهم این است که سهروردی در فلسفه خود قائل به اصالت وجود یا اصالت ماهیت نیست؛ او قائل به اصالت نور است. وی نور را ظاهر به ذات و مظهر غیر دانسته و هستی‌شناسی خود را بر کلیدواژه نورالانوار یا نور مطلق بنا نهاد که بیانگر وجود مطلق است که تمام موجودات جهان هستی مراتب و درجات گوناگون قرب و بُعد به او هستند و شدت و ضعفشان همان شدت و ضعف در نورانیتشان است (دینانی، ۱۳۸۵، ص ۲۱۸). سهروردی معتقد است فیض الهی به‌ترتیب به عقل و به‌واسطه آن به نفس و به‌وسیله آن به جرم می‌رسد و با این بیان، روشن می‌کند که هیچ مؤثری در عالم جز او نیست و همه هستی در ظل و قهر اوست (پیام، ۱۳۹۶، ص ۲۸). اساساً وی اصل خلقت را از طریق درخشیدن و تجلی می‌داند نه ایجاد؛ یعنی نور موجب ایجاد کائنات شده و کتاب حکمة الاشراق وی در حقیقت توجیه و تفسیر این نظریه است (تدین، ۱۳۸۸، ص ۱۲). بدین ترتیب می‌توان گفت بدون شک سهروردی در بحث نورشناسی، که

محوری‌ترین بحث فلسفه اوست، از آیه ۳۵ سوره نور، که خداوند در آن خود را نور معرفی می‌کند، تأثیر ویژه‌ای پذیرفته است (رسولی فینی، ۱۳۸۰، ص ۵).

درباره میزان استناد سهروردی به آیات قرآن باید گفت وی در رساله الواح عمادیه، که از مصنفات فلسفی و مختصر او به زبان فارسی است، بیش از ۱۲۰ بار از آیات قرآن بهره برده است. او خود در مقدمه الواح عمادی چنین بیان می‌کند: «و برهان کردم بر اصول قواعد، و استشهاد آوردم به آیات قرآن مجید» (سهروردی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۱). بنابراین در این تحقیق درصدد تطبیق نظریه سهروردی با آیاتی هستیم که حاوی واژه نور است.

تطبیق نظریه فلسفی سهروردی با قرآن

برای بررسی تطبیقی نظریه سهروردی با قرآن، مراحل کلی زیر دنبال می‌شود:

- جستجو و کشف گزاره محوری نظریه
- بررسی آیات مورد استناد او در تبیین این نظریه
- استخراج مفاهیم کلیدی نظریه و واژگان قرآنی متناظر و استخراج آیات مرتبط با آنها
- تحلیل گزاره در شبکه مفهومی به‌دست آمده.
- تکرار مراحل بالا برای گزاره‌های درجه دوم نظریه
- در این مقاله، مراحل فوق تنها برای گزاره محوری انجام شده است.

کشف گزاره محوری حکمت اشراق

گام اول در این پژوهش کشف گزاره مبنایی حکمت اشراق است. بدین منظور، با مطالعه آثار مهم سهروردی، نظیر حکمة الاشراق، الواح عمادیه، آواز پر جبرئیل، لغت موران، صفیر سیمغ و پرتنامه، سعی بر استخراج مفهومی محوری شد که گوهر این حکمت را تبیین نماید. در این راستا، نمونه‌هایی از هریک از آثار مورد بررسی ارائه خواهد شد که به‌نحوی مفهوم نور و مراتب آن را در حکمت اشراق بیان می‌کند.

سهروردی (۱۳۷۲) در کتاب حکمة الاشراق مذهب و مسلک فلسفی‌اش را به‌خوبی روشن می‌نماید. در این کتاب بخشی مستقل را به انوار الهیه، نورالانوار و مبادی وجود و ترتیب آنها اختصاص داده و با طرح مفهوم «نور»، به‌عنوان حقیقت هستی، و «نورالانوار»، به‌عنوان مبدأ و منشأ تمامی انوار، بنیان حکمت خود را بر این اصل

استوار می‌سازد که سراسر عالم تجلیات گوناگون یک حقیقت نوری واحد است و هر موجودی به میزان بهره‌مندی از این نور دارای وجود و کمال است. از این منظر، وجود عین ظهور و روشنایی است و نیستی تاریکی و عدم این ظهور تلقی می‌شود (ج ۲، ص ۱۰۶).

سهروردی (۱۳۷۲) در رساله الواح عمادیه در لوح اول درباره تناهی اجسام و خصوصیات آن سخن رانده، در لوح دوم از نفس ناطقه و قوای ظاهری و باطنی آن سخن دارد و نفس ناطقه نوری از انوار الهی خوانده شده است (ج ۳، ص ۱۳۴). در لوح سوم از زاویه‌ای دیگر به نفس پرداخته و آن را جوهری زنده دانسته که بریء از محل و ماده است و با استناد به آیه «الله لا اله الا هو الحی القيوم»، آن را قائم بر وجود حی قیوم دانسته که قوام همه موجودات از وجود اوست (ج ۳، ص ۱۴۰) و در نهایت در لوح چهارم تصریح می‌کند،

هرچه زنده است به ذات خویش نور مجرد است و هر نور مجرد زنده است به ذات خویش. و حق اول نور همه انوار است، زیرا که معطی حیات است و بخشنده نوریت است و او ظاهر است از بهر ذات خویش و ظاهرکننده دیگری. (ج ۳، ص ۱۸۲)

سپس به آیه «الله نور السماوات و الارض» استناد می‌کند و می‌گوید،

نوریت او آن است که از بهر ذات خود ظاهرست و دیگری به او ظاهر می‌شود. پس نور همه نورهاست و نوریت هر نیر سایه نور اوست. پس به نور او روشن گشت آسمان‌ها و زمین‌ها. آیتی دیگر و اشرف الارض بنور ربها.

در رساله آواز پر جبرئیل سخن از فردی است که به دنبال حقیقت می‌گردد. به عبادتگاه صوفیان می‌رود و طی مقدماتی با دو پیر روحانی دیدار می‌کند و پرسش‌هایی درباره علت خلقت و آداب ورود به طریقت، که برای درک رمزهای قرآنی ضروری است، مطرح می‌کند. از جمله پاسخ‌هایی که می‌شنود این است که

حق را سبحانه و تعالی چندان کلمات است کبری که آن کلمات نورانی است از سبحات وجه کریم او و بعضی بالای بعضی. نور اول کلمه علیاست که از آن عظیم‌تر کلمتی نیست. نسبت او در نور و تجلی با کلمات دیگر چون نسبت آفتاب است با دیگر کواکب. (سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۳، ص ۲۱۷)

درواقع خطاب به سالک می‌گوید که اصل همه هستی نور است و این نور مراتب گوناگون دارد تا برسد به نورالانوار که ذات حق است.

سهروردی در داستان‌هایی که در رساله لغت موران خود مطرح کرده سعی در تبیین این حقیقت دارد که هستی، جلوه‌ای از نور واحد الهی است و خداوند نورالانوار و منشأ تمام روشنایی‌هاست. وی از مقامی سخن می‌گوید که سالک به مقام شهود حق می‌رسد؛ نفس او مانند آئینه‌ای می‌شود که اسرار انوار الهی بر آن متجلی می‌شود. در نهایت این مفهوم به مخاطب انتقال داده شده است که هر موجودی بهره‌ای از نور دارد و به اندازه این بهره، از کمال وجود برخوردار است. پس حقیقت همه موجودات نسبتی با نور دارد (سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۳، صص ۲۹۵-۳۱۱).

همچنین در رساله صفیر سیمرغ با زبانی رمزگونه و عرفانی داستان سفر سالک به سوی حقیقت در قالب جستجوی سیمرغ بیان می‌شود. در این سفر، مفهوم نور نقش اساسی دارد. سالک در وادی‌های مختلف با جلوه‌های گوناگون نور الهی مواجه می‌شود. صفیر سیمرغ درواقع ندای نور ازلی است که سالکان راه حق را به سوی سرچشمه اصل انوار فرامی‌خواند. هریک از مراحل و منازل که سالک طی می‌کند تجلیات خاصی از نور حق است که به نمایش گذاشته می‌شود. تاریکی‌ها و حجاب‌هایی که در مسیر وجود دارند موانعی هستند که با تابش نور معرفت و شهود از میان برداشته می‌شوند. سیمرغ در این بیان نماد ذات احدیت و نورالانوار است و رسیدن به او فنا شدن در نور مطلق و ادراک حقیقت هستی است. وی با تشبیه حقیقت به نور و تشبیه موانع سلوک به تاریکی، بر این اصل تأکید کرده که هستی سرشار از نور الهی است و هدف غایی سالک رهایی از ظلمات نفس و پیوستن به این نور بی‌کران است (سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۳، صص ۳۱۴-۳۳۲). بدین ترتیب از دیدگاه وی، همه عالم جلوه‌ای از نور حق است و این انوار در مراتب مختلف ظهور یافته‌اند و سرچشمه همه آن‌ها نورالانوار است.

همچنین، در رساله پرتو نامه نشان می‌دهد که وجود جز نور نیست و هرچه از مرتبه نور دورتر باشد، ضعف وجود در او بیشتر است، تا آنجا که به تاریکی مطلق می‌رسد که عدم است (سهروردی، ۱۳۷۲، ج ۳، صص ۸۳-۱).

بررسی آثار فوق به روشنی نمایانگر این است که بحث «نور» بحث اساسی حکمت اشراق است. در این جهان‌بینی، هستی نور است و عدم ظلمت؛ هرچه هست، نور است، زیرا نور یعنی ظهور. وجود نسبت به عدم مانند ظهور است نسبت به خفا، یا نور است نسبت به ظلمت. خروج موجودات از عدم به سوی وجود همچون خروج

است از خفا به‌سوی ظهور، یا از تاریکی به‌سوی نور؛ پس وجود، به این اعتبار، نور است (غفاری، ۱۳۸۰، ص ۳۵۳). بنابراین، پس از بررسی دقیق این متون، گزاره «هستی و وجود نور است و خداوند نورالانوار است» به‌عنوان گزاره‌ی مبنایی نظریه‌ی سهروردی برگزیده شد و از این پس «گزاره اشراق» نامیده می‌شود. این گزاره مبنای تطبیق این نظریه با آیات قرآن قرار خواهد گرفت.

استخراج مفاهیم کلیدی نظریه و واژگان قرآنی متناظر با آن

پس از انتخاب گزاره‌ی مبنایی حاصل از دستاورد حکمت اشراق، در گام دوم با استخراج مفاهیم کلیدی این نظریه، واژگان قرآنی متناظر را بررسی خواهیم کرد. کلمات کلیدی حاصل از گزاره اشراق نور، هستی یا وجود و خداوند است. در مورد واژگان متناظر قرآنی، واژه «نور» خود در قرآن به کار رفته و مصادیق و کاربردهای متنوعی دارد. معادل واژه «هستی» یا «وجود» «کون» است که در قرآن به کار نرفته است، جز آنکه از چگونگی ایجاد «اشیاء» به امر خدا این‌گونه سخن گفته که به محض آنکه قول «کن» جاری شود، شیء هستی و وجود می‌یابد. و در نهایت سهروردی بر نورالانوار بودن خداوند، به‌عنوان منشأ هستی، تأکید شده است، درحالی‌که در قرآن صفات فراوان دیگر به خداوند نسبت داده شده است.

تحلیل آیات حاوی واژه «نور» در قرآن

واژه «نور» در کاربردهای قرآنی بالغ بر ۴۹ بار در سیاق‌های گوناگون به کار رفته است. در این بخش، بررسی و تحلیل آیات حاوی واژه «نور» با مراجعه به تفاسیر در قرآن مدنظر است. راغب اصفهانی (۱۳۸۸) مصادیق و کاربردهای نور در قرآن را به تفصیل و همراه با ذکر نمونه‌هایی از آیات قرآن بیان نموده است. وی تعریف نور را پرتوی که پخش شده و به بینایی کمک می‌کند دانسته، که بر دو نوع است: دنیوی و اخروی. نوع دنیوی آن نیز دو گونه است: یک نوع آن را با چشم می‌بینیم و از امور الهی مثل نور عقل و نور قرآن نشئت می‌گیرد (مانده: ۱۵؛ انعام: ۱۲۲، زمر: ۲۲، نور: ۳۵)؛ نوع دوم محسوس به چشم است که از اجسام نورانی مانند ماه و ستاره منتشر می‌شود (یونس: ۵، فرقان: ۶۱). و نور اخروی اشاره به نور مؤمنان در روز قیامت دارد (حدید: ۱۲؛ حدید: ۱۳؛ تحریم: ۸). یک دسته از آیات هم لفظ نور را به‌صورت عام استفاده کرده است، مانند آیه ۱ سورة انعام (۱۳۸۸، ص ۸۲۷).

در برخی آیات، به نور در طبیعت اشاره شده است (یونس: ۵). خورشید با صفت «ضیاء» و ماه با «نور» توصیف شده است. در برخی آیات، به تقابل نور و ظلمت تأکید شده است (رعد: ۱۶، فاطر: ۱۹ و ۲۰). کفر به حق ظلمات است، و ایمان به حق نور است و هیچ عاقلی کافر (که در ظلمات است) و مؤمن را (که در نور قرار دارد) مساوی نمی‌داند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص ۴۴۴). در برخی آیات، تورات و انجیل مصداق روشن نور معرفی شده‌اند (مائده: ۴۴، مائده: ۴۶، انعام: ۹۱). تورات و انجیل هم مانند قرآن به دارا بودن هدایت و نور موصوف گردیده‌اند. از آنجاکه منشأ همه کتب آسمانی و نور آسمان‌ها و زمین «الله» است، روشن است که آنچه از او صادر می‌شود هم نور خواهد بود. پس تورات و انجیل و سایر کتب آسمانی همانند قرآن نورند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۳۹۷) و قرآن مصداق پرتکرار نور در قرآن است (نساء: ۱۷۴، مائده: ۱۵، اعراف: ۱۵۷، شورا: ۵۲، تغابن: ۸).

یکی دیگر از مفاهیمی که در قرآن به آن تأکید شده است (۸ مرتبه) خارج ساختن باورمندان و مؤمنان واقعی‌ای که استعداد و ظرفیت پذیرش حقیقت را داشته و آن را پذیرفته‌اند از تاریکی‌های جهل و خرافه و تعصبات بی‌منطق و کفر و شرک و گمراهی به سوی نور و روشنائی علم و دانش، حکمت، ایمان و هدایت و در نهایت به فلاح و رستگاری و بهشت است. در ۵ آیه، نور و ظلمات قرین هم آمده‌اند که شامل نور انسان در دنیا است (انعام: ۱۲۲) و به «علم و حکمت» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۵۵۵)، «معرفت» (دینوری، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۲۴۳) و «روشنی مسیر در صراط» (سمرقندی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۴۷۹) تفسیر شده است؛ و برخی پافراتر نهاده و «یقین» را مصداق واژه نور دانسته‌اند (نسفی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۴۷؛ صدیق، ۱۴۲۰، ج ۲، ص ۴۳۱). به هر حال هیچ‌یک از این تعبیر تضادی با هم ندارند.

ازسویی، فرازهایی از آیاتی همچون «نُورُهُمْ یَسْعَى بَیْنَ أَيْدِيهِمْ» (تحریم: ۸)، «و یَسْعَى نُورُهُمْ بَیْنَ أَيْدِيهِمْ» (حدید: ۱۱ و ۱۲)، «لَهُمْ أَجْرُهُمْ وَ نُورُهُمْ» (حدید: ۱۹) و «وَجَعَلَ لَكُمْ نُورًا تَمْشُونَ بِهِ» (حدید: ۲۸) دلالت بر نور انسان در روز قیامت دارد. در آیه ۸ سوره تحریم و در آیات ۱۳، ۱۲، ۱۹ و ۲۸ سوره حدید واژه نور ۷ بار آمده است و در پنج بار از آن به صورت اضافه به ضمیر جمع غایب، ضمیر متکلم مع‌الغیر و ضمیر جمع مخاطب بیان شده است. گرچه مفسران در این آیات در مورد «نور» احتمالات متعددی داده‌اند، ولی روشن است که منظور از آن نتیجه

عمل انسان‌ها در روز قیامت است؛ یعنی تجسم نور ایمان است، چون به «نورهم» (نور مردان و زنان باایمان) تعبیر شده است و جای تعجب نیست، چراکه در آن روز عقاید و پندارها و اعمال نیک انسان‌ها تجسم می‌یابد. ایمان که همان نور هدایت است به صورت روشنائی و نور مجسم می‌گردد، و کفر، که تاریکی مطلق است، به صورت ظلمت مجسم می‌گردد. در آیات پیشین دیدیم که واژه نور در معانی متعددی مثل هدایت، تبیین، بصیرت، قرآن، بینش، حقیقت، پیامبر به کار رفته است. و در این آیات می‌بینیم که این معنی باز توسعه پیدا کرده و به معنی عمل صالح و نتیجه عمل صالح و حتی به معنی باطن و ملکوت اعمال به کار رفته است.

و اما نکته مهم اینکه در برخی آیات واژه «نور» به خدا نسبت داده شده، مانند آیات «يُرِيدُونَ أَن يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَهِهِمْ» (توبه: ۳۲، صف: ۸)، «فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِّن رَّبِّهِ» (زمر: ۲۲) که در تفاسیر مختلف به مسیر روشنائی، بیان، بصیرت، یقین و بینش استوار شده است (حوی، ۱۴۲۴ق، ج ۹، ص ۴۸۶۹؛ طبری، ۱۳۸۲، ج ۲۳، ص ۱۳۴). برخی مفسران هم بر این باورند که خداوند ادله را به نور تشبیه کرده، چون به واسطه آن‌ها حق شناخته می‌شود، آن‌چنان‌که به واسطه نور و روشنی، مواضع در دنیا شناخته می‌شود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۸، ص ۸۷۲). در آیه «وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا» (زمر: ۶۹) نیز «نور» به خدا نسبت داده شده که مربوط به روز قیامت است. مفسران بر آن‌اند که در روز قیامت زمین به نوری که خداوند خلق کرده می‌درخشد و به واسطه آن، زمین قیامت روشن می‌شود، بدون این‌که نور خورشید و ماهی در کار باشد (طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۴۷؛ طبری، ۱۳۸۲، ج ۱۵، ص ۲۸۲). بعضی دیگر گفته‌اند مراد از آن، تجلی پروردگار متعال است برای داوری بین خلق، همچنان‌که در بعضی اخبار از طرق اهل سنت نیز آمده است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص ۴۴۶). برخی نیز بر آن‌اند که بعید نیست مراد از «اشراق» زمین به نور پروردگار» آن حالاتی باشد که از خصایص روز قیامت است، مانند کنار رفتن پرده‌های فهم و بینش انسان‌ها و ظهور حقیقت اشیا و بروز و ظهور واقعیت اعمال، به طوری که ناظران حقیقت هر عملی را ببینند، چون اشراق هر چیزی عبارت است از ظهور آن به وسیله نور و این هم مسلم است که ظاهرکننده آن روز خداست؛ پس اشیا در آن روز با نوری که از خدای تعالی کسب کرده روشن می‌شوند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۷، ص ۴۴۷).

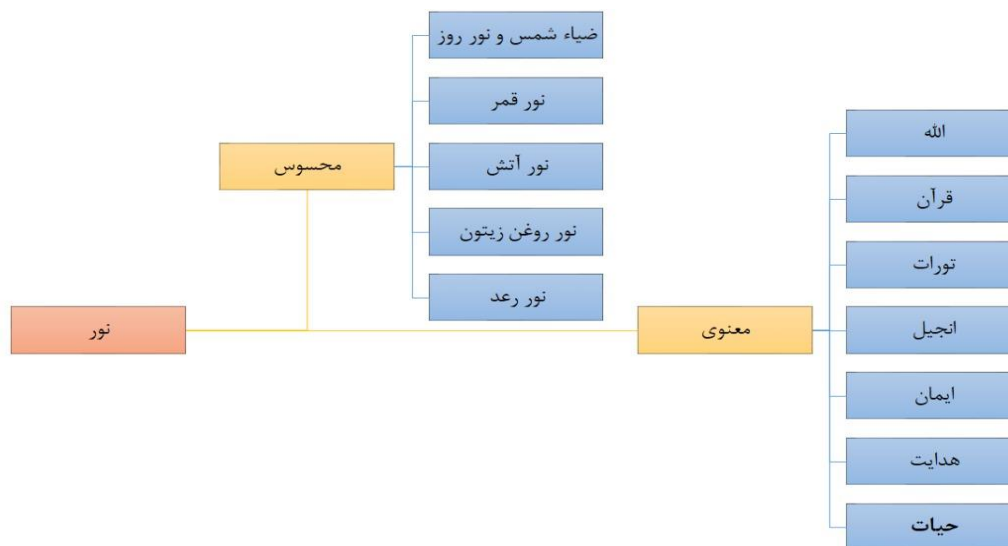
شاید بتوان گفت مهم‌ترین آیه‌ای که مورد استناد سهروردی در آثارش هست آیه «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (نور: ۳۵) است. در معنی «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» نوشته‌اند خدا روشن‌کننده آسمان‌ها و زمین است،

به گونه‌ای که آسمان‌ها را با ستارگان درخشان روشن ساخته است و زمین را با شرایع و احکام و برانگیختن پیامبران؛ و برخی دیگر نور آسمان‌ها و زمین را هدایتگر اهالی آسمان‌ها و زمین دانسته‌اند (صابونی، ۱۴۲۱ ق، ج ۲، ص ۳۱۱). برخی نیز مقصود از نور بودن خدا را هدایتگری یا روشنگری یا زینت‌بخشی خدا به جهان دانسته‌اند؛ یعنی خدا نور است و هر موجودی به هر اندازه که با او ارتباط دارد از نورانیت او برخوردار می‌شود و از این روست که علم، ایمان، قرآن، اسلام، پیامبر، امامان نور هستند، چون همه در ارتباط با او و سبب آشنایی مردم با نور خدا می‌شوند (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۱۴، ص ۱۷۷).

برای تلخیص این بخش، مجملی از مصادیق واژه نور در آرای مفسران قرآن، که در ۱۵ تفسیر بررسی شده، را عنوان می‌کنیم: نور به عنوان روشنایی آتش (بقره: ۱۷)، اسلام، معرفت، علم، ایمان، هدایت، اطاعت، هدایت (بقره: ۲۵۷)، قرآن، ولایت علی (ع) (نساء: ۱۷۴)، قرآن، پیامبر، ایمان (مائده: ۱۵)، ایمان (مائده: ۱۶)، احکام، هدایت، امر پیامبر، توحید و نبوت، کاشف ابهام (مائده: ۴۴)، انجیل، هدایت، بیان احکام (مائده: ۴۶)، نور طبیعی، ایمان، روشنایی، روز، سایه وجود (انعام: ۱)، تورات، هدایت، روشنایی (انعام: ۹۱)، هدایت، ولایت، علم، ایمان و قرآن (انعام: ۱۲۲)، قرآن، امیرالمؤمنین (اعراف: ۱۵۷)، قرآن، رساله الرسول، دین اسلام (توبه: ۳۲)، روشنایی طبیعی ماه یونس (۵)، علم، هدایت، ایمان، توحید (رعد: ۱۶)، علم، هدایت، ایمان، یقین، عدالت (ابراهیم: ۱ و ۵)، هادی و منور (نور: ۳۵)، هدایت، ایمان، قلب مؤمن، امام مؤید به نور دانش، امام بعد از امام، نوری عظیم بر فراز نوری دیگر (نور: ۳۵)، ایمان، اسلام، فرائض، ائمه، معرفت (نور: ۳۵)، ایمان، توفیق، هدایت، نجات، امام (نور: ۴۰)، علم، ایمان، بهشت، طاعت، معرفت (احزاب: ۴۳)، هدایت، ایمان، علم، حق (فاطر: ۲۰)، فهم حق، هدایت، حجت، دلالت، بصیرت (زمر: ۲۲)، حق، عدل، نور خاص، کشف (زمر: ۶۹)، قرآن، نور هدایت، ایمان و هدایت (شوری: ۵۲)، ائمه (ع)، ایمان، نور هدایت و ایمان و عمل صالح (حدید: ۱۳).

با نگاهی جامع به کاربردهای قرآن و آرای مفسران می‌توان دسته‌بندی زیر را ارائه نمود:

نمودار ۱. انواع نور در قرآن

تحلیل مفهومی مصادیق غیر محسوس نور در قرآن

چنان‌که مشاهده می‌شود، بنابر نظر مفسران، نور محسوس در قرآن شامل نور شمس، قمر، آتش، روغن زیتون و نور رعد است و نور غیر محسوس، به‌جز آیاتی که نور در آن‌ها نسبت به خدا داده شده، شامل قرآن، تورات، انجیل، ایمان، هدایت و حیات است. اکنون لازم است به‌منظور دستیابی کامل به مصادیق نور غیر محسوس به بررسی دقیق‌تر کاربردهای قرآن و همچنین نقد و تحلیل آرای مفسران روی‌آوریم. در آیاتی که لفظ «نور» در آن به کار رفته است تنها آیات ۱ سوره انعام، ۱۶ رعد و ۲۰ فاطر به شکل عام مطرح شده و امکان تطبیق آن با مصادیق حسی و معنوی هر دو ممکن است. سایر کاربردهای این واژه از ۴۹ کاربرد با مفاهیم معنوی یا غیر محسوس قابل تطبیق است. این خود نشانه اهمیت این واژه برای تبیین مفهوم هستی و حیات به‌عنوان امری معقول است. در اغلب کاربردها، واژه نور همراه

با ذکرى از خداوند است و به طور آشکار منشأ و اصل آن پروردگار است (مهرنواز، ۱۳۹۹، ص ۷۸)، مانند تعبیر «نور الله» (توبه: ۳۲؛ صف: ۸)، «الله نور»، «نوره» (نور: ۳۵) و جعل نور توسط الله برای انسان (حدید: ۲۸).

تحلیل ارتباط «نور» با خداوند در قرآن

در این مرحله، با توجه به آیات مرتبط به نور، خداوند در قرآن نور است (نور: ۳۵)، نور خدا بر نور دیگری قرار دارد (نور: ۳۵)؛ خدا نور دارد (توبه: ۳۲؛ صف: ۸، نور: ۳۵، زمر: ۶۹)، کلام خدا (تورات، انجیل، قرآن) نور است (مائده: ۱۵ و ۴۴ و ۴۶؛ نساء: ۱۷۴، انعام: ۹۱، شوری: ۵۲، اعراف: ۱۵۷، تغابن: ۸)، خدا نور را ایجاد کرد (انعام: ۱). خدا از ظلمات به نور هدایت می‌کند (بقره: ۲۵۷، مائده: ۱۶، ابراهیم: ۱ و ۵، احزاب: ۴۳، حدید: ۹، طلاق: ۱۱). خدا در برخی انسان‌ها نور ایجاد می‌کند (نور: ۴۰، انعام: ۱۲۲، حدید: ۲۸)، برخی انسان‌ها بر نور خدا هستند (زمر: ۲۲). مؤمنان نور دارند (حدید: ۱۲، تحریم: ۸) منافقان نور ندارند (حدید: ۱۳)، اصحاب صراط مستقیم نور دارند (حدید: ۱۹). بنابراین گزاره‌های زیر درباره ارتباط نور غیر محسوس و الله در قرآن به دست آمد:

۱. خدا نور دارد.
۲. خدا نور است.
۳. نور خدا بر نور دیگری قرار دارد.
۴. کلام خدا نور است.
۵. خدا از ظلمات به نور هدایت می‌کند.
۶. خدا در برخی انسان‌ها نور ایجاد می‌کند. برخی انسان‌ها بر نور خدا هستند.
۷. مؤمنان و اصحاب صراط مستقیم نور خدایی دارند و منافقان نور ندارند.

حال لازم است روشن شود که مفهوم نور در هریک از این گزاره‌ها به چه معناست و آیا با مصادیق طرح شده ازسوی مفسران قابل تطبیق است یا خیر. ۵ مورد اول از مصادیق مطرح شده در کلام مفسران عموماً بر گزاره ۵ قابل تطبیق است، زیرا خداوند انسان‌ها را به اسلام و ایمان و قرآن، علم و یقین، نبی و دین هدایت می‌کند. گزاره‌های ۶ و ۷ درباره نور انسان‌ها نیز با ۶ مورد اول سازگار است، زیرا می‌توان گفت انسان‌ها از نور اسلام و ایمان و قرآن و نبی و دین و فطرت برخوردارند. البته فرج و نجات هم برای این نور پیشنهاد شده که باوجود مصادیق پیش گفته در

اولویت قرار نمی‌گیرد. این گزاره که کلام خدا در قالب کتب آسمانی نور و هدایت است، با مصداق ۱ و ۶ سازگار است، اما سه گزاره اول به‌سختی با پیشنهاد های مفسران سازش‌پذیر است.

در فهم گزاره اول، دو نکته قابل‌ذکر است. اول، ممکن است نور خدا اضافه تشریفیه باشد، مانند تعبیر «روح» و «بیت الله» که به معنای این نیست که خدا روح یا خانه دارد، بلکه به‌جهت تعظیم شأن نور معقول که ایمان و علم و هدایت و ... است آن را به خود نسبت داده است. دوم، اگر این‌طور نباشد، می‌توان ادعا نمود که یا نور یکی از صفات خداوند است، مانند آنکه می‌گوییم خدا علم و قدرت دارد و تعبیر «نوره» همچون تعبیر «علمه» و «قدرته» از صفتی در او حکایت دارد. این احتمال هم مطرح است که نور بیان دیگری از یک صفت خداوند همچون علم باشد. البته اگر به دقت تعابیر قرآنی و عدم ترادف کامل واژگان قائل باشیم، این احتمال مردود خواهد شد. بنابراین نور یکی از صفات خداوند خواهد شد که با هیچ‌یک از موارد لیست مصادیق پیشنهادی مفسران قابل تطبیق نیست.

گزاره دوم، مستفاد از تعبیر «الله نور السماوات و الارض»، مفهومی پیچیده‌تر دارد، زیرا براساس آن دیگر نمی‌توان نور را صفت خدا دانست، بلکه با وصفی از ماهیت خداوند مواجه هستیم. پس هم خداوند نور است، یعنی ماهیت او نور است و این نور در آسمان و زمین ظاهر شده است، هم نور دارد. بنابراین مثل نور او در ادامه آیه درباره ظهور نور او به‌عنوان یک صفت سخن می‌گوید و درباره نور به‌عنوان ماهیت خداوند سخن نمی‌گوید. اما مصداق روشنی برای این نور، که وصف ماهیت خداوند است، در بیان مفسران دیده نمی‌شود و مواردی چون «زینت» بیشتر نظری ذوقی به حساب می‌آید تا تبیینی منطقی و قاعده‌مند. حال مسئله این است که نور خدا که می‌تواند صفتی چون هادی، عالم، حی داشته باشد و نصیب مخلوقات او شود چه نسبتی با ماهیت خداوند دارد؟

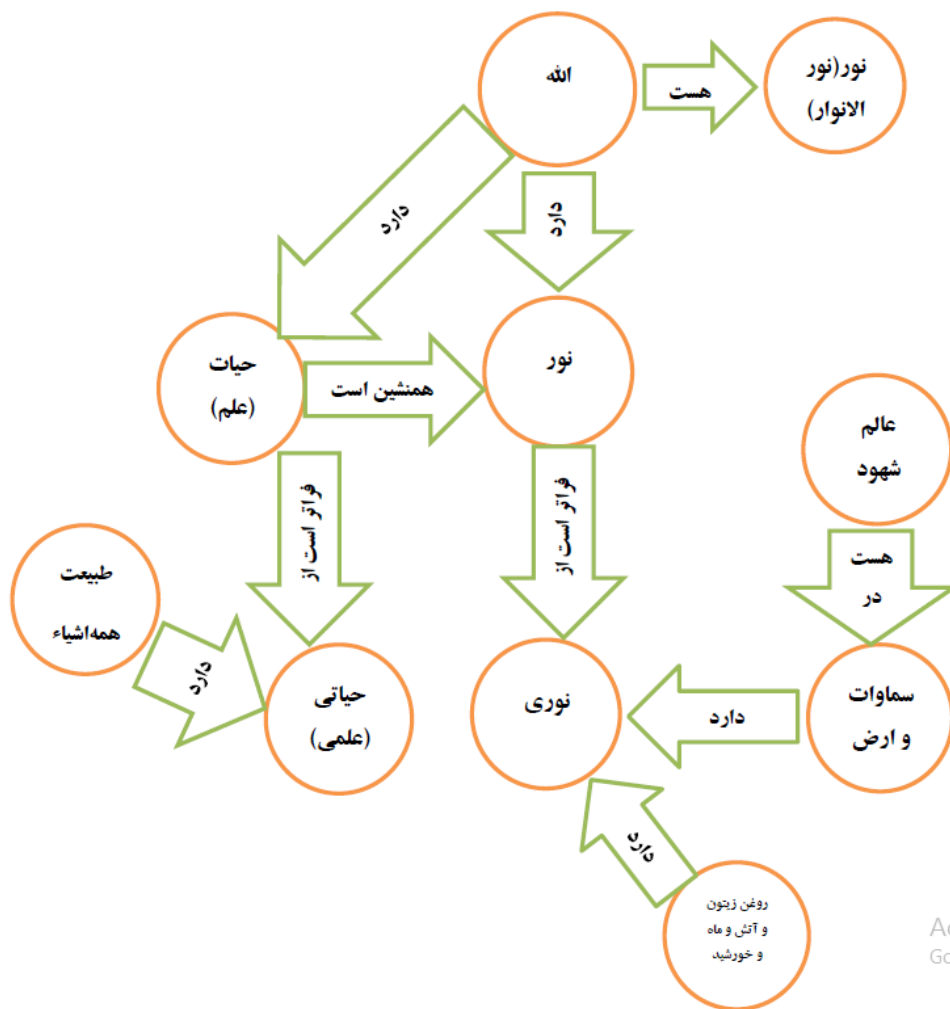
در گزاره سوم سخن از آن است که نور در تعبیر «نوره» در صدر آیه بر نوری دیگر قرار دارد. ممکن است

این استنتاج قابل‌ارائه باشد که

- خداوند نور دارد.
- خداوند نور آسمان‌ها و زمین است.
- نور خداوند بر نوری دیگر قرار گرفته است.

- در نتیجه آسمان‌ها و زمین واجد نوری دیگر هستند.

نمودار ۲. گراف هستان‌شناسی مفاهیم کلیدی گزاره اشراق در قرآن

تحلیل جامع مفاهیم کلیدی گزاره اشراق در قرآن و ارائه چارچوب

تحلیل سازگاری نظریه اشراق در گراف مفاهیم قرآنی متناظر

گراف بالا حاصل استخراج آیات قرآنی با کلیدواژه «نور» و کشف روابط بین آنهاست. در این گراف، رابطه‌های مستقیم بین مفاهیم با یال‌ها نمایش داده شده که این رابطه دقیقاً از یک آیه قرآن به دست می‌آید. اما روابط بین مفاهیمی که به صورت مستقیم به هم مرتبط نیستند به صورت غیرمستقیم قابل کشف و استنتاج است. درواقع این نتایج از در نظر گرفتن چند آیه قرآن به دست می‌آید. به عنوان مثال، «عالم شهود» در «سماوات و ارض» است؛ یعنی مطابق آیه‌ای از قرآن عالم شهود جزئی در آسمان‌ها و زمین است؛ زیرا در تبیین عالم غیب آن را به سماوات و ارض اضافه نموده (فاطر: ۳۸)؛ یعنی آن را وجه دیگری از سماوات و ارض دانسته است (مهرنواز، ۱۳۹۹، ص ۸۳). اما اینکه عالم شهود با «الله» به عنوان نور سماوات و ارض چه رابطه‌ای دارد هیچ رابطه مستقیمی در این گراف، که محدود به کلیدواژه‌های قرآنی مورد مطالعه این پژوهش است، مشاهده نمی‌شود؛ اما رابطه غیرمستقیم آن‌ها قابل استنتاج است، به این صورت که چون عالم شهود در سماوات و ارض است و چون سماوات و ارض نوری دارند و چون این نوری که دارد از نور خداست؛ پس عالم شهود هم نوری دارد از نور خدا.

بدین ترتیب به نظر می‌رسد با تعبیر قرآنی «الله نور السماوات و الارض» نقشی ویژه برای صفت نور در میان سایر صفات الهی رقم خورده است. خداوند قرآن عالم و حی و قادر و رحیم و ... است، اما خود را رحمت سماوات و ارض یا، به تعبیر گویاتر، رحمت عالم، علم عالم، قدرت عالم نخوانده است، بلکه آیات بر این صراحت دارد که خداوند همان‌طور که نور هست، نور هم دارد. شاید بتوان نور بودن خداوند برای آسمان‌ها و زمین، یعنی کل گیتی، را با تعبیر نورالانوار سهروردی تطبیق داد، به‌ویژه با توجه به تعبیر «نور علی نور» در ادامه آیه که این گمانه را تقویت می‌کند که خداوند که خود نور است بر فراز نور سماوات و ارض، به عنوان مرتبه و ظهوری از نور، واقع شده است. ازسویی اگر نور گویاترین وصف خدا باشد، می‌توان آن را جامع صفات دیگر دانست؛ در این صورت نور بودن آسمان‌ها و زمین، که اشاره به کل اشیاء دارد، به معنای آگاهی و شعورمندی آن‌ها نیز هست که در آیات دیگر بدان اشاره رفته است. به این ترتیب هماهنگی میان مفاهیم قرآنی درباره پیوند خداوند با هستی و اشیاء برقرار می‌شود. بدین ترتیب حتی صفت حی خداوند هم برای هستی خداوند و هستی بخشی او به دقت تعبیر نور نخواهد بود.

البته مطلب فوق از چند جهت قابل مناقشه است. اول آنکه خداوند ماه را هم نور قرار داده و آیا این تعبیر منزلت نور بودن خداوند را فرو نمی آورد، با توجه به آنکه ماه حتی نور را از خود ندارد؟ دوم، شاید این تفاوت کاربرست نور در مقایسه با سایر صفات مانند حیّ به دلیل آن است که معنای واژه نور شامل روشن بودن و روشن بخش بودن است، اما حیّ تنها به زنده بودن اشاره دارد و برای حیات بخش بودن نمی توان آن را به کار برد و طبیعتاً می توان خداوند را نور عالم و محیی عالم خواند نه حیات عالم.

در پاسخ به اشکال اول باید گفت که مراتب نور در قرآن مشاهده می شود که به جعل خداوند به اشیاء و انسان ها داده شده است. و در پاسخ به اشکال دوم، به نظر می رسد که علت انتخاب این واژه برای وصف خداوندی که قابل وصف نیست و پیوند او با مخلوقاتش، که از پیچیده ترین مسائل فلسفی است، همین ویژگی نور است. بنابراین دقیق ترین تعبیر برای خداوند و مخلوقات و رابطه و پیوند آنها نور بودن خداوند است.

نکته نهایی آنکه نور در نظریه سهروردی برداشت تفسیری او از آیه نور متکی بر تعریفی از نور است که مورد اتفاق مفسران است: «نوریت او آن است که از بهر ذات خود ظاهرست و دیگری به او ظاهر می شود.» بنابراین در تحلیل تطبیقی نظریه سهروردی با قرآن، با صرف نظر از اختلاف در نوع زبان و شیوه بیان، مفهوم نور در قرآن و جزئیات گفته شده در مکتب اشراق (طیار، ۱۳۹۳، صص ۱۴۲-۱۰۲)، نیاز نشد نور در ادبیات سهروردی با نور در ادبیات قرآن مقایسه شود. در واقع سهروردی تعریف نور را به سان یک مفسر ارائه داده، بدون آنکه از ظواهر قرآنی عدول کرده یا گرفتار تأویل شده باشد.

البته باید توجه داشت که این مطالعه تطبیقی در پی ارائه چارچوب بوده و این چارچوب تنها برای گزاره محوری این نظریه پیاده شده است. روشن است که برای تطبیق کامل این نظریه با قرآن لازم است تمام تفاسیل این گزاره محوری، که گاه در برخی قواعد این نظریه با چند مفهوم قرآنی دیگر مانند روح، نفس، ملک پیوند می خورد، طبق همین روش مورد تحلیل تطبیقی قرار گیرد. چه بسا درباره مفاهیم پیچیده تر قرآنی مانند روح و نفس در مرحله تحلیل شبکه ای این مفاهیم قرآنی و سازگاری آن با برداشت های سهروردی، میزان پابندی وی به ظواهر قرآنی بخش مهمی از مطالعه تطبیقی باشد.

چارچوب پیشنهادی برای تطبیق نظریه فلسفی با قرآن

در نهایت براساس روش پیش‌بینی‌شده، پس از اصلاح و تعدیل آن، که بنابر ضرورت‌ها و تجارب حین پژوهش به دست می‌آید، چارچوبی برای عرضه یک نظریه فلسفی به قرآن ارائه شده است.

۱. کشف گزاره یا گزاره‌های محوری نظریه
۲. استخراج و بررسی آیات مورد استناد او در تبیین این نظریه
۳. استخراج مفاهیم کلیدی گزاره یا گزاره‌های محوری و حدس زدن فهرستی از واژه‌های قرآنی مرتبط و استخراج آیات مرتبط با توجه ویژه به واژگان کلیدی
۴. تحلیل جامع آیات به دست آمده و تطبیق آن با گزاره یا گزاره‌های محوری نظریه

نتیجه‌گیری

این پژوهش، با هدف مطالعه تطبیقی نظریه سهروردی با مفاد آیات نور در قرآن، در گام اول با رجوع به آثار سهروردی، دستاورد حکمت اشراق در قالب گزاره مبنایی «هستی و وجود نور است و خداوند نورالانوار است» تعیین و نحوه بهره‌برداری وی از مصادیق نور در قرآن بررسی شد. در پایان با تطبیق و تحلیل گزاره منتخب با شبکه مفهومی «نور» در قرآن به نتیجه رسید. یافته‌ها حاکی از این است که سهروردی قصد نداشته که ساحت قرآن، که به وحیانی بودن آن اعتقاد دارد، را با مباحث فنی فلسفه ممزوج نماید؛ لذا در امهات آثار فلسفی خود به آیات قرآن استناد نکرده است. بنابراین گرچه به طور مستقیم در طراحی مکتب فلسفی اشراقی از آیات استفاده نکرده، اما بی شک قرآن نوری روشنگر در فلسفه نوری او بوده است و شاید بتوان ادعا کرد این ایده، یعنی مبنای نظریه اشراق، را از آیه «الله نور السموات و الارض» الهام گرفته باشد، همان‌گونه که در دستاوردهای نهایی این حکیم تأییدات قرآنی ملموس است و تقابل ماهوی با قرآن به چشم نمی‌آید. درواقع، با صرف نظر از اختلاف در نوع زبان و شیوه بیان مفهوم نور در قرآن و جزئیات مکتب اشراق، این نظریه به یک گزاره محوری تقلیل داده شد. یافته‌ها نشان داد که در قرآن واژه «وجود» به خداوند اطلاق نشده، اما نقشی ویژه برای واژه «نور» رقم خورده است، به طوری که می‌توان نور بودن خداوند برای آسمان‌ها و زمین، یعنی کل گیتی، را با تعبیر «نورالانوار» سهروردی تطبیق داد.

بدین ترتیب حاصل این پژوهش را می‌توان چنین جمع‌بندی کرد: یکم، ماحصل بررسی آثار سهروردی یک گزاره مبنایی است که شناخت مکتب مورد مطالعه را بر خواننده تسهیل می‌کند. چنان‌که مطرح شد، گزاره منتخب این پژوهش عبارت است از «وجود و هستی نور است و خدا نورالانوار است».

دوم، درباره واژه «نور» گزاره‌های زیر به دست آمد:

— خداوند نور دارد.

— خداوند نور آسمان‌ها و زمین است.

— نور خداوند بر نوری دیگر قرار گرفته است.

— در نتیجه آسمان‌ها و زمین واجد نوری دیگر هستند.

سوم، شبکه مفهومی آیات واژگان کلیدی را مشخص کرد و این نتیجه حاصل شد که تعبیر قرآنی «الله نور سماوات و ارض است» نقشی ویژه برای صفت نور در میان سایر صفات الهی رقم زده است. خداوند قرآن عالم و حی و قادر و رحیم است، اما خود را رحمت آسمان‌ها و زمین یا، به تعبیر گویاتر، رحمت عالم، علم عالم، قدرت عالم نخوانده است؛ اما همان‌طور که نور هست، نور هم دارد. شاید بتوان نور بودن خداوند برای آسمان‌ها و زمین، یعنی کل گیتی، را با تعبیر نورالانوار سهروردی تطبیق داد.

چهارم، با نگاه اجمالی به گزاره اصلی مستفاد از مکتب اشراقی سهروردی و آیات مرتبط در قرآن، اطلاق «نور» بر وجود و هستی و اطلاق «نورالانوار» به خداوند هستی نه تنها منافاتی با آیات قرآن ندارد، بلکه بسیار دقیق، زیبا و هنرمندانه است. بنابراین نور بودن خداوند برای آسمان‌ها و زمین قابل تطبیق با تعبیر «نورالانوار» سهروردی است.

تعارض منافع

— نویسندگان مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۸۵). پرتوی خرد. انتشارات مهرنیوشا.
- ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۸۷). سرشت و سرنوشت. اطلاعات.

بهشتی، محمد. (۱۳۹۲). خاستگاه و پیشینه حکمت اشراق. پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ۱۵(۱)، ۱۲۱-۱۳۸.

<https://doi.org/10.22091/pfk.2013.55>

پیام، مهشید. (۱۳۹۶). نظام فلسفی حکیم سهروردی و مبانی و مستندات حکمت اشراق. انتشارات اهورا قلم.

تدین، عطاءالله. (۱۳۸۸). سهروردی شیخ اشراق مدیحه سرای نور. انتشارات تهران.

حوی، سعید. (۱۴۲۴ ق). دارالسلام.

دهقانیان، محسن. (۱۳۹۶). مبانی و مستندات قرآنی و روائی نظام فلسفی سهروردی. انتشارات دانشگاه پیام نور.

دیباچی، سید محمدعلی. (۱۳۸۷). روش‌شناسی حکمت اشراق، نشریه حکمت و فلسفه، ۴(۴)، ۱۱۵-۱۳۲.

دینوری، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۴ ق). تفسیر ابن وهب المسمى الواضح فی تفسیر القرآن الکریم. دارالکتب العلمیة.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۸۸). مفردات ألفاظ القرآن. مرتضوی.

رسولی فینی، مهدی. (۱۳۸۵). اندیشه قرآنی شیخ اشراق. روزنامه رسالت.

رضایی اصفهانی. محمدعلی. (۱۳۷۸). تفسیر قرآن مهر. پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر سمرقندی (بحرالعلوم). دارالفکر.

سهروردی، یحیی بن حبش. (۱۳۷۲). مجموعه مصنفات شیخ اشراق. مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

سهروردی، یحیی بن حبش. (۱۳۷۷). حکمة الاشراق (سید جعفر سجادی، مترجم و شارح). انتشارات دانشگاه تهران.

سهروردی، یحیی بن حبش. (۱۳۸۸). مجموعه مصنفات شیخ اشراق. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

سهروردی، یحیی بن حبش. (۲۰۰۷ م). الرسائل الصوفیة. الهيئة المصرية العامة للكتاب.

صابونی. محمدعلی. (۱۴۲۱ ق). صفوة التفاسیر. دارالفکر.

صدیق حسن خان، محمدصدیق. (۱۳۰۷ ق). فتح البیان فی مقاصد القرآن. دارالکتب العلمیة.

طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. ناصر خسرو.

طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفة.

- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.
- طیار، زهره. (۱۳۹۳). نور در حکمت سهروردی و قرآن. [پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا (س)]. پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج). <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/eec631623ccfe493a188fa193702f5c1>
- غفاری، محمدخالد. (۱۳۸۰). فرهنگ اصطلاحات آثار شیخ اشراق شهاب الدین سهروردی. انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فتح‌اللهی، علی؛ و بغدادی، اکرم. (۱۳۹۶). مفهوم نور در قرآن، برهان و عرفان. تفسیر متون و حیاتی، ۸(۱)، ۱۵۷-۱۹۰.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیه.
- مهرنواز، محبوب. (۱۳۹۹). ارائه چارچوبی برای عرضه یک نظریه فلسفی به قرآن (مطالعه موردی حکمت اشراق) [پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه شهید بهشتی]. پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج).
- <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/140b6a51284eb3b6763db52a5992a296>

References

- Beheshti, M. (2013). The origin and background of Illuminationist philosophy. *Journal of Philosophical Theological Research*, 15(1), 121-138.
<https://doi.org/10.22091/pfk.2013.55>. [In Persian].
- Daynuri, A. (2003). *Tafsir Ibn Wahb al-musamma al-wadih fi tafsir al-Qur'an al-karim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Dehqanian, M. (2017). *Mabani va mustanadat-i Qur'ani va riva'ie-yi nizam-i falsafi-yi Suhrawardi*. Payam Nur University Press. [In Persian].
- Dibaji, M. A. (2008). The methodology of hekmat al-Eshragh (Illuminationist Philosophy). *Wisdom and Philosophy*, 4(16), 115-132. <https://www.doi.org/10.22054/wph.2009.5764>. [In Persian].
- Fatholahi, A., & Baghdadi, A. (2017). The concept of light in Quran, theorem, and mysticism. *Semiannual Journal of the Interpretation of Revelation Texts*, 1(1), 157-190.
- Ghaffari, M. K. (2001). *Farhang-i istilahat-i aathar-i Shaykh Ishraq Shahab al-Din Suhrawardi*. Anjuman-i Aathar wa Mafakhir-i Farhangi. [In Persian].
- Ibrahimi Dinani, G. H. (2006). Partov-i kherad. Mehr Niyusha Publications. [In Persian].
- Ibrahimi Dinani, G. H. (2008). Seresht va sarnavesht. Ettelaat. [In Persian].
- Makarem Shirazi, N. (1992). Tafsir namoonah. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Mehrnavaz, M. (2020). *Ira'e-yi charchubi barayi arde-yi yek nazariye-yi falsafi be Qur'an (Mutali'e-yi mawridi-i Hikmat-i Ishraq)*. (Master's thesis, Shahid Beheshti University). Iranian Scientific Information Database (Ganj).
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/140b6a51284eb3b6763db52a5992a296>. [In Persian].
- Payam, M. (2017). *Nizam-i falsafi-yi hakim Suhrawardi va mabani va mustanadat-i hikmat-i Ishraq*. Ahura Qalam Publications. [In Persian].
- Ragheb Isfahani, H. (2009). *Mufradat al-faz al-Qur'an*. Murtadawi. [In Arabic].

- Rasulifini, M. (2006). *Andishe-yi Qur'ani-yi Shaykh Ishraq*. Ruzname-yi Risalat. [In Persian].
- Rezaie Isfahani, M. A. (1999). *Tafsir-i Qur'an-i mehr*. Pazhouhesh-hayi Tafsir va Ulum-i Quran. [In Persian].
- Sabuni, M. A. (2000). *Safwat al-tafasir*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Samarqandi, N. (1995). *Tafsir Samarqandi (Bahr al-'ulum)*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Siddiq Hasan Khan, M. S. (1889). *Fath al-bayan fi maqasid al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Suhrawardi, Y. (1998). *Hikmat-i Ishraq*. (J. Sajjadi, Trans. and Commentary). University of Tehran Press. [In Persian].
- Suhrawardi, Y. (2007). *Al-Rasa'il al-sufiyyah*. Al-Haeiat al-Misriyyah al-Aammah lil-Kutub. [In Arabic].
- Suhrawardi, Y. (2009). *Majmu'a-yi musannifat-i Shaykh Ishraq*. Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Suhrawardi, Y. (1993). *Majmu'a-yi musannifat-i Shaykh Ishraq*. Muassasa-yi Mutaleat va Tahqiqat-i Farhangi. [In Persian].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Dar al-Marifah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Nasir Khosro. [In Arabic].
- Tabatabaai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami lil-Matbuaat. [In Arabic].
- Tadayyun, A. (2009). *Suhrawardi Shaykh Ishraq madihe sura-yi nur*. Tehran Publications. [In Persian].
- Tayyar, Z. (2014). *Nur dar hikmat-i Suhrawardi va Qur'an*. (Master's thesis, Al-Zahra University). Iranian Scientific Information Database (Ganj).
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/eec631623ccfe493a188fa193702f5c1>. [In Persian].

- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Mesbah Yazdi, M. T. (2014). *Ma'arif-i Qur'an 3 (Insan Shenasi)*. Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. [In Persian].
- Mirbuluki, M. A. (2019). *Tahlil-i tatbiqi-yi aara'-i mufassseran dar khusus-i khilafat-i Ilahi-yi insan va lavazim-i ma'rifati-yi aan* [Unpublished doctoral thesis]. Yazd University. [In Persian].
- Mustafawi, H. (2009). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Qur'an al-Karim*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah – Markaz-i Nashr-i Aathar-i Allameh. [In Arabic].
- Numani, M. (2005). *Tafsir al-Nu'mani aw risalat al-muhkam wa al-mutashabih*. (A. H. al-Gharifi al-Bahbahani, Ed.). Majma al-Buhuth al-Islami. [In Arabic].
- Qommi, A. (1984). *Tafsir al-Qommi*. (T. Musawi Jazaeri, Ed.). Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Qutbuddin Ravandi, S. (1988). *Qisas al-anbiya 'alayhim al-salam*. (G. R. Irfanian Yazdi, Ed.). Markaz-i Pazhouhesh-hayi Islami. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1991). *Mufradat al-alfaz al-Qur'an*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Rezwani, A., & Akbarian, R. (2023). Explanation and Analysis of Caliphate of Human on Earth based on Allāma Tabātābāī's Point of View. *The History of Islamic Philosophy*, 2(5), 5-26. <https://doi.org/10.22034/hpi.2023.176448>. [In Persian].
- Sadeqi Tehrani, M. (1985). *Al-Furqan fi tafsir al-Qur'an bi-l Qur'an wa al-Sunnah*. Farhang-i Islami. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (2009). *Tarjuman-i furqan: Tafsir-i mukhtasar-i Qur'an-i Karim*. Shukraneh. [In Persian].
- Sharif Razi, M. (1993). *Nahjul Balaghah*. (S. Saleh, Ed.). Hejrat. [In Arabic].
- Shojaie, A. (2014). Insan va khilafat-i Islami. *Kalam Islami*, 23(90), 27-50. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1970). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami li-l Matbuaat. [In Arabic].